

МЕМУАРИ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ ЯК ДЖЕРЕЛА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ТА РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

Мемуари – важливе джерело в дослідженні історичних подій крізь призму суб'єктивного сприйняття автора-очевидця, здатного спростувати чи підтвердити офіційну точку зору на певні факти, або ж показати ситуацію під абсолютно іншим кутом зору.

Ідеологічна заангажованість і суб'єктивність у ставленні до вивчення культури й історичних подій відходять у минуле.

У другій половині XX – початку XXI століття польські, а за ними й українські вчені все частіше звертаються до спадщини представників польської шляхти. Серед них Анонім Подольнин (Л. Цешковський), Т. Бобровський, Ю. Крашевський, В. Кребс, Н. Олізар, Я. Охоцький, А. Хжонцевський та інші.

У шляхетських спогадах, щоденниках, записках досліджуваного періоду міститься багато цікавої інформації про події та факти з історії Правобережної України, а саме: повстання 1768 р., міжконфесійні стосунки, листопадове повстання 1830 – 1831 рр., розвиток освіти в регіоні тощо.

Ключові слова: мемуари, спогади, записки, польська шляхта, Правобережна Україна.

Фицик И. Д.
к.ф.н., доцент, Национальный педагогический университета имени М. П. Драгоманова
г. Киев, Украина

МЕМУАРЫ ПОЛЬСКОЙ ШЛЯХТЫ КАК ИСТОЧНИКИ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И РЕЛИГИОЗНОЙ ЖИЗНИ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Мемуары – важный источник в исследовании исторических событий сквозь призму субъективного восприятия автора-очевидца, способного опровергнуть или подтвердить официальную точку зрения на определенные факты, или показать ситуацию под совершенно другим углом зрения.

Идеологическая ангажированность и субъективность в отношении к изучению культуры и исторических событий уходят в прошлое.

Во второй половине XX – начале XXI века польские, а за ними и украинские ученые все чаще обращаются к наследию представителей польской шляхты. Среди них Аноним Подольнин (Л. Цешковский), Т. Бобровский, Ю. Крашевский, В. Кребс, Н. Олизар, Я. Охоцкий, А. Хжонцевский, и другие.

В шляхетских воспоминаниях, дневниках, записках исследуемого периода содержится много интересной информации о событиях и фактах из истории Правобережной Украины, а именно: восстание 1768, межконфессиональные отношения, ноябрьское восстание 1830 – 1831 гг., развитие образования в регионе и тому подобное.

Ключевые слова: мемуары, воспоминания, записки, польская шляхта, Правобережная Украина.

Igor Fytsyk
National Pedagogical Dragomanov University
Kyiv, Ukraine

MEMOIRS OF POLISH NOBILITY AS SOURCES IN HISTORY OF RIGHT-BANK UKRAINE OF THE SECOND HALF OF 18TH – EARLY 19TH CENTURY

Memoirs are the important sources in historical events study through the prism of the author's subjective perception, so far as he is able to refute or confirm the official point of view on certain facts, or show the situation from a completely different angle.

Ideological bias and subjectivity in relation to the study of culture and historical events are in the past.

In the second half of the 20th – early 21st century Polish and Ukrainian scientists increasingly turn to the legacy of such Polish nobility representatives as Anonim Podolyanyn (L. Tseshkovsky), T. Bobrowski, Yu. Kraszewski, W. Krebs, N. Olizar, Ya. Ohotskyi, A. Hzhonshevskyi and others.

Aaristocratic memoirs, diaries and notes of the studied period contain a lot of interesting information on events and facts from the Right-Bank Ukraine history: rebellion in 1768, interconfessional relations, the November rebellion in 1830-1831, the development of education in the region and so on.

Key words: *memoirs, memories, notes, Polish nobility, Right Bank Ukraine.*

Мемуари – важливе історіографічне джерело в дослідженні історичних подій крізь призму суб'єктивного сприйняття автора-очевидця, здатного спростувати чи підтвердити офіційну точку зору на певні факти, або ж показати ситуацію під абсолютно іншим кутом зору. Спогади та щоденники хоча й належать до різних жанрів мемуарної літератури, проте їх ріднить наявність образу учасника подій.

Саме завдяки цьому унікальному жанрові можна простежити поступ громадської думки, бо в мемуаристиці, як в елементі національної культури й документі індивідуальності, інтегруються й засвоюються різні чинники буття. Більшість науковців вважають його документи також і своєрідним свідченням еволюції національної свідомості, що репрезентують у суб'єктивній та сконденсованій формі специфіку розвитку цілого народу на певному відтинку часу [17; 24-25]. Незаперечним є факт визнання мемуарної літератури не лише джерелом фактичної інформації, а й важливим чинником культурно-історичного процесу, пам'ятки суспільно-політичної думки епохи створення [16, с. 67].

У наш час з'явилася чудова нагода здійснити історіографічне дослідження з точки зору жанрової, сюжетно-композиційної та образної специфіки художньо-документальних текстів, визначити їхнє місце в мистецтві й науці другої половини ХХ ст., окресливши конкретно-історичні обставини творення мемуарів.

Озираючись на останнє десятиліття минулого віку, можна пересвідчитися, що для історичної науки прогноз щодо поживлення інтересу до мемуарних творів цілком справдився.

Водночас із залученням до наукового обігу великої кількості маловідомих та невідомих текстів мемуарного характеру, в українській науці на сьогодні з'явилися ґрунтовні праці, присвячені цій проблематиці [4-16; 27].

Виходячи з того, що в мемуарах (фр. *memoires* – спогади) віддзеркалюється суб'єктивне осмислення певних історичних подій чи життєвого шляху конкретно-історичної постаті, здійснене автором у художній, художньо-публіцистичній чи публіцистичній формі з залученням ним справжніх документів свого часу, глибоким співвіднесенням власного духовного досвіду з внутрішнім світом реальних героїв, соціальною та психологічною природою їхніх учасників, мотивацією дій і рішень, вони завжди викликали непідробний інтерес істориків як важливе джерело у вивченні історичного процесу. Мемуарну літературу поділяють на три категорії: об'єктні, мета яких лежить у відтворенні об'єкта авторської уваги (подій, ситуацій, людей); суб'єктні, головний інтерес у яких спрямовується на постать автора; спогади, що органічно поєднують у собі обидва підходи [15, с. 448-449].

У 1966 р. вийшла друком ґрунтовна робота «Польська українознавча мемуаристика» [20], де по-новому було оцінено надбання польськомовної літератури Правобережжя.

В сучасній українській історичній науці мемуари шляхти Правобережної України як важливий сегмент джерельної бази залучають у своїх дослідженнях такі історики, як Ю. Земський, В. Колесник, І. Кривошея, В. Свєрбигуз, Н. Щербак та інші [10; 12; 14; 17; 23; 29]. Зростання наукового інтересу до мемуарів привілейованого стану Правобережної України спостерігаємо також у наукових студіях закордонних істориків. Передусім варто згадати представників польської історичної науки, які ґрунтовно та систематично працюють у царині виявлення, вивчення та залучення до наукового обігу нових записок, спогадів і щоденників.

У контексті нашого дослідження варто назвати «Товариство Киян» («Koło Kijowian») у Лондоні, до якого належали вихідці з Правобережної України. За період діяльності польські науковці підготували чотири томи «Київських мемуарів» («Pamiętnik Kijowski») [46-49].

У 1969 р. постало «Товариство друзів мемуаристики» («Towarzystwo Przyjaciół Pamiętnikarstwa»), штаб-квартира якого знаходилася у Варшаві. На початку 70-х років ХХ століття став регулярно виходити часопис «Польська мемуаристика» («Pamiętnikarstwo Polskie»), який був своєрідним продовженням «Варшавських мемуарів» («Pamiętniki Warszawski»), котрі були засновані ще в ХІХ столітті. Новостворений збірник друкував широке коло мемуарів: як оригінальні тексти, так і переклади, публікував наукові студії, які відобразили широкий комплекс проблематики.

В серіях «Національна бібліотека» («Biblioteka narodowa») Національного інституту імені Оссолінських («Zakład Narodowy imienia Ossolińskich»), Видавничого інституту «Рах» (Instytut wydawniczy Pał), «Скарби національної бібліотеки» («Skarby Biblioteki Narodowej») Національного інституту імені Оссолінських («Zakład Narodowy imienia Ossolińskich») видавництва «Ossolineum» і «DeAgostini», а також в інших численних серіях і виданнях на сьогодні репрезентовано увесь комплекс польсько-мовних мемуарів.

У другій половині ХХ століття польські літературознавці здійснили потужний прорив у царині вивчення мемуарів, щоденників та епістолярної спадщини [50]. У 1960 р. відомий дослідник Ян Тжинадловський визначив основні складові жанрів польської мемуаристики: мемуари, діаріуш й автобіографічна повість. Зокрема він окреслив піджанрові різновиди (мемуари-монографія постаті й мемуари-монографія об'єкту, а також мемуари-повість і мемуари-історія) та піджанрові системи (монографічні мемуари, історичні, белетристичні, мозаїчні, альбомні та конфесійні) [55, с.198, 203, 208].

Ґрунтовна праця А. Сайковського «Над старопольськими мемуарами» була присвячена мемуаристиці XVI-XVIII ст. [53], а Я. Камьонкова в статті «Література і звичаї («Романтична хвороба» в мемуарах і документах І половини ХІХ ст.)» висвітлила також й окремі особливості української правобережної мемуаристики [52].

Дослідниця Р. Лубас-Бартошинської у своїй монографії «Стилі мемуаристичного мовлення» порушила проблему про можливість аналізу мемуарів як жанру з особливими територіальними впливами [44].

Важливе значення для вивчення мемуарів на Правобережній Україні має «трилогія» А. Ценського «Польська мемуаристика ХVІІІ століття», «Світові мемуари й автобіографії» та «З історії мемуарів у Польщі» [33-35]. Він визначає три основні різновиди цього жанру, а саме: мемуари, автобіографію й щоденник [35].

Серед сучасних польських істориків, які ґрунтовно вивчають історію крізь призму мемуарної спадщини, можна назвати Т. Епштейна, Л. Заштовта, Д. Рольника [38; 51; 58].

Широко використовує у своїх дослідженнях спогади та щоденники шляхти французький учений Д. Бовуа [1-2], який, спираючись на суб'єктивну оцінку індивідуумом подій, намагається таким чином відтворити ментальний світ суспільної еліти Правобережжя.

Мета статті – проаналізувати мемуари шляхти як джерело з історії Правобережжя. Досягнення мети передбачає реалізацію таких завдань:

- узагальнити інформацію про мемуари правобережної шляхти;
- виявити основну тематику мемуарної спадщини шляхти Правобережжя другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.;
- висвітлити основні критерії оцінки шляхетських мемуарів.

Об'єктом дослідження є мемуари шляхти українського Правобережжя, які створені в другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.

Предметом вивчення є рецепція правобережною шляхтою історичних подій та суспільних потрясінь, зафіксована в мемуарних пам'ятках другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.

На сторінках відомого часопису «Киевская старина» наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття було надруковано багато різноманітних матеріалів, якими й сьогодні послуговуються під час вивчення історії України. Важливе місце серед них займають спогади та щоденники шляхти Правобережжя. Зрозуміло, що обсяг статті не дозволяє

проаналізувати всі мемуари, саме тому зупинимося лише на окремих прикладах, які яскраво ілюструють сюжети, притаманні цій групі джерел.

Ознайомившись зі змістом «Киевской старины», можемо виокремити два тематичні блоки, які автори включають до своїх мемуарів:

- описи подій 1768-1769 років, котрі шляхтичі називають винятково «Коліївщиною» та «Уманською різнею»;
- Листопадове повстання 1830-1831 років на Правобережжі.

Антифеодальне визвольне повстання 1768-1769 років, яке було достатньо популярною темою для XIX століття, знайшло своє відображення в низці мемуарів, опублікованих на сторінках часопису. Серед них можемо згадати передусім «Отрывок из записок Анонима 1768 г.» [19], а також виданий Т. Рильським (1841-1902) «Рассказ современника о приключениях во время «Коліївщины» [37], який він записав зі слів свого прадіда; підготовлені до друку В. Антоновичем «Описание бедствия, постигшего Умань и всю Украину в 1768 г.» [18] та «Записки Карла Хоецкого (1768-1776)», у яких останній згадує гайдамаків із Запоріжжя, що брали участь в уманських подіях [3; 28].

У «Киевской старине» також надруковано спогади однієї з найзагадковіших постатей в українсько-російсько-польській історії Міхала Чайковського (1804-1886), відомого ще й під іменем Садик-Паші. Левова частина записок стосується життєвого шляху автора та історії регіону [9].

Відомий знавець польської літератури Зигмунт Швейковський вказував, що Міхал Чайковський «вважав себе поляком, але ідея незалежної Польщі без сумніву була для нього другорядною справою. У його свідомості вона нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Русь Чайковський уявляв собі під владою ідеалізованої Польщі. Влада, проте, обмежу-валася польським королем, який був далеким повелителем для України. Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України в тій самій формі й характері, що існували в добу польської незалежності [тобто за старої Речі Посполитої]. Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, тому її воскресіння вважав справою не локального, а радше європейського й навіть світового значення. За цією «святою», за цією «божественною» Україною Чайковський тужив усе своє життя» [28].

У своїх «Записках» він писав: «У спадщині від нього (гетьмана Брюховецького – автор) моя мати дістала сім величезних, у пергамент оправлених книг, писаних ним (гетьманом) власноручно прозою й віршами, по-українськи, по-польськи й латиною. Це була дивна мозаїка розповідей, сентенцій, думок, правил, рецептів – усе це було дуже влучним і надзвичайно цікавим. Коли я навчився читати, моїм улюбленим заняттям було перечитувати цю дорогу для мене родинну хронічку» [21, с. 25].

Листопадове повстання вплинуло на Міхала Чайковського, і він звільнив кріпаків, організував козацькі загони та влився в повстанське військо, за що був нагороджений польським урядом званням лейтенанта й Золотим Хрестом за відвагу. Після придушення повстання його маєток конфіскували, а самого Чайковського на території Російської імперії оголосили персоною нон грата.

У своїх спогадах він не без пафосу повідомляє, що після розгрому польського повстання козацькі частини турецької Порти поповнились молодими польськими емігрантами, котрі, дякуючи безпосередній участі у військових діях проти військ царської російської армії, мали певний бойовий досвід, що цінував не тільки Садик-Паша, але й сам султан, який набрав із їх числа декількох ад'ютантів, у тому числі й молодшого сина М. Чайковського Владислава (Музафир-бея), який до цього керував військовою козачою школою, у лавах котрої було підготовлено біля 40 офіцерів [28].

Окремо серед авторів мемуарів варто згадати Вероніку Кребс (1750-1832), яка була донькою комісара (губернатора) уманських маєтків Рафала Младановича та залишила «*Opis autentyczny rzezi Humańskiej przez córkę gubernatora Humania, z Mładanowiczów zamężną Krebsową*», котрі вперше було опубліковано в Познані (1840). Переклад мемуарів російською

мовою було видано під назвою «Уманская резня» (Київ, 1879). У її спогадах міститься цікава інформація про шляхетське виховання, події 1768-1769 років [26]. Проте варто зауважити, що описувані події та факти вона пережила ще дитиною, а спогади написала вже в поважному віці.

Дуже цікавий матеріал для дослідника історії Правобережжя презентував у своїх спогадах Антоній Хжонщевський (1770-1851), який тривалий час був офіціалістом магнатів Потоцьких. Вибрані місця з цього джерела дозволяють відтворити картини повсякденного життя магнатської резиденції в Тульчині. Дуже інформативними є фрагменти, присвячені соціально-економічній історії регіону та окремим представникам роду Потоцьких [32].

Багатими на фактаж є й спогади Францішка Ковальського (1799-1862). Зокрема він детально описує повсякденне життя шляхти Правобережжя, висвітлює специфіку станової освіти, зокрема в Уманській василіанській школі [56].

Багато цінної інформації з історії й побуту населення Правобережжя, особливо Волині та Полісся, містять спогади відомого на увесь світ Ю. Крашевського (1812-1887) [43].

Учасник Листопадового повстання, відомий громадський діяч та перекладач із Поділля Александр Яловицький (1804-1877) також залиши після себе мемуари. Його оцінки подій та персоналій суб'єктивні, а тому досить цінні, адже всі події він змальовує як сучасник, а інколи й учасник, тому «пропускає» їх через свій внутрішній ментальний світ [41]. Не менш цікаві та вражаючі нотатки про своє життя залишив ще один відомий учасник листопадового повстання – Кароль Ружицький (1789-1870) [52; 54].

Мар'ян Дубецький (1838=1926) опублікував свої спогади про навчання в Київському університеті святого Володимира («*Młodzież polska w Uniwersytecie Kijowskim przed rokiem 1863*»), а також про навчання в Житомирі – «*Na kresach i za kresami*» [36-37].

Найбільш ґрунтовним джерелом з історії освіти є, на нашу думку, спогади Густава Олізара (1798-1865). Він емоційно описує навчальний процес, життя та діяльність викладачів й учнів Кременецького ліцею, а також яскраво характеризує відомих організаторів шляхетської освіти на Волині початку ХІХ століття: Тадеуша Чацького, Адама Чарториського та інших видатних представників польського Просвітництва [7; 45].

Мемуари Тадеуша Бобровського (1829-1894) є цінним джерелом політичної, економічної та побутової історії польської суспільності в Україні, оскільки факти, наведені автором, знайшли своє підтвердження й в інших джерелах, у тому числі й мемуарних, що засвідчило мало не фотографічну точність та неупередженість відтворення автором історичних подій [30-31].

Описуючи польську поміщицьку спільноту, Тадеуш Бобровський прагне об'єктивно інтерпретувати конкретні факти, критикує заможну шляхту за замкненість, зокрема у відношенні до інтелігенції, засуджуючи фетишизм титулів та багатства, і безжально показує неосвіченість, неробство, розгульне життя, пиятику, картярство землевласників [30].

У повсякденному житті шляхти Південно-Західного краю, на думку Т. Бобровського, було законсервовано фактично ще старопольські порядки, яким притаманні господарські турботи, забави та полювання, неприйняття російських законів.

Мемуарист описав і крах цього світу після розгрому Листопадового національно-визвольного повстання 1831 року. Автор детально змальовує загальну апатію та депресію й породжене цим таке явище, як балагульщина – захоплення шляхетської молоді простацькими витівками й авантюрами в душі польського поверхового українофільства [31, с. 91-95].

Разом із тим Тадеуш Бобровський зберігає оптимізм щодо майбуття польського буття на Правобережній Україні: «Я схильний вірити, що ми належимо до найздібніших, найщедріше обдарованих природою народів Європи, та зате найскупіше обдарованих силою волі й характеру! Через те ми змарнувалися як організм політичний і марнуємось як організм суспільний. Обставини сьогодні складаються так, що хоч-не-хоч мусимо під загрозою індивідуального й родинного занепаду виробляти в собі сталість, витривалість і працьовитість» [31, с. 395].

Звідси, мабуть, не випадково багато місця в першому томі Т. Бобровський присвятив розвитку освіти на Правобережній Україні в 1840-х роках, особливо домашньому вихованню й тим закладам, у яких навчався мемуарист. Відомий французький історик Даніель Бовуа відзначав достовірність й «промовистість» мемуарів Т. Бобровського [1, 24].

Значні екскурси в першу половину XIX століття притаманні спогадам Августа Іванського (1832-1921), який описує події не лише на Уманщині доби Потоцьких, а й на всьому Правобережжі. Картини повсякденного життя шляхти в середині XIX століття виписані яскравими фарбами, портрети людей чіткі та характерні [40].

Таким чином, характерною рисою мемуарів як історичного джерела є еволюція історичної та національної самосвідомості шляхти Правобережжя, яка зазнала певних трансформацій після поділів Речі Посполитої. У досліджуваних мемуарах переважає тематика «Коліївщини», польських повстань, віддзеркалення освітнього простору тощо. У той же час мемуари є важливим джерелом, що несе в собі цінний соціокультурологічний матеріал, який є незамінним при дослідженні ментальності правобережної шляхти в імперську добу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Д. Бовуа ; пер. з фр. З. Борисик. – Львів : Кальварія, [2007]. – 295 с.
2. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Д. Бовуа; пер. з фр. З. Борисик. – К.: Інтел, 1996. – 415 с.
3. В. А. Записки Карла Хоецкого (1768-1776) // Киевская старина. – 1883. – №1,3,11,12.
4. Горболіс Л. Про щоденники, причетні до творення історії [Галич О.А. У вимірах non fiction: Щоденники українських письменників ХХ ст.] / Лариса Горболіс // Слово і час. – 2009. – № 5. – С. 115-119. \
5. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Ярослав Романович Дашкевич. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – 808 с.
6. Диба А. Незнищений паросток золотого віку / А. Диба // СіЧ. – 1997. – № 11-12. – С. 104-107.
7. Єршов В. Духовний світ митця Г. П. Олізара / В. Єршов // Українська полоністика. – Вип. 2. – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2005 / 2006. – 239 с. – С. 157-173.
8. [Жегуц І. Візія України в нашій еміграційній мемуаристиці / І. Жегуц. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – 148 с.](#)
9. [Записки Михала Чайковського \(Садък-паши\) // Киевская старина. – 1891-1892.](#)
10. Земський Ю. Польська, російськ та українська еліта в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ ст. Хмельницький, 2011. – 350 с., іл.
11. Івашенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету ХІХ – початку ХХ століття: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / В.Ю. Івашенко; Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2004. – 17 с.
12. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: біогр. Словник / Вікторія Колесник. – Вінниц. обл. краєзнав. музей; Вінниц. обл. універсал. б-ка ім. К.А.Тімірязєва; Краєзнав. т-во «Поділля». – Вінниця: ВМТО «Розвиток», 2007. – 1007 с.
13. Коробка Н.В. Щоденник як жанр мемуарної літератури / Н.В. Коробка // Документалістика на зламі тисячоліть: проблеми теорії та історії. – Матеріали міжнародної наукової конференції. – Луганськ: Знання, 2001. – С. 156-159.
14. Кривошея І. І. Польські аристократи Потоцькі (герб «Пилява») в дзеркалі щоденників та мемуарів російської еліти / І. І. Кривошея // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип.25. – С.7-19.
15. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
16. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми / Н. І. Любовець // Українська біографістика = Biographistica Ucrainica: зб. наук. праць / відп. ред.: В. С. Чижко, В. І. Попик; НАН України, Ін-т біографічних досліджень. – Київ: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 1996. -Вип. 7. – 2010. – С. 66-104.
17. Минц С. С. Мемуары и российское дворянство: Источниковедческий аспект историко-психологического исследования. – СПб.: Нестор, 1998. – 260 с.
18. Описание бедствия, постигшего Умань и всю Украину в 1768 г. // Киевская старина. – 1888. – №3. – С.520-529.
19. Отрывок из записок Анонима 1768 г. (казнь Гонты и усмирение «Колиивщины») // Киевская старина. – 1882. – №11. – С.349-353.
20. Польська українознавча мемуаристика // Український історик. – Рік III.– № 3-4 (11-12). – Нью-Йорк-Мюнхен, 1966. – С. 103-109.
21. Пультер С. Романтик з подвійною душею (польський письменник Міхал Чайковський: нащадок українського гетьманського роду – наш земляк). – Волинь–Житомирщина. – № 18. – 2009. – С. 23-31
22. Рассказ современника о приключениях с ним во время «Колиивщины» // Киевская старина. – 1887. – №11. – С.51-64.
23. Свербигуз В. Старосвітське панство / В. Свербигуз. – Варшава, 1999. – 249 с.
24. Тартаковский А. Г. 1812 год и русская мемуаристика: опыт источниковедческого изучения. – М.: Наука, 1980. – 312 с.
25. Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика и историческое сознание ХІХ века. – М., 1997. – 357 с.
26. Уманская резня. (Записки Вероники Кребе). – К., 1879. – 36 с.
27. Федунь М. Р. Українська мемуаристика в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ століття: жанрово-стильові особливості: Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філолог. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / М. Р. Федунь; Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаніка. – Івано-Франківськ, 2001. – 19 с.
28. Чайковский М. С. // Русская старина. – 1895 – 1898, 1900, 1904.
29. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття): Монографія / Н. О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.

30. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. — Warszawa, 1979. — T. 1. — 485 s.
31. Bobrowski T. Pamiętnik mojego życia. — Warszawa, 1979. — T. 2. — 564 s.
32. Chrzęszczewski A. *Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna* / oprac. J. Piechowski. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1976. — 240 s.
33. Cieński A. Pamiętnikarstwo polskie XVIII wieku / A. Cieński. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1981. — 220 s.
34. Cieński A. Pamiętniki i autobiografie światowe / A. Cieński. — Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992. — 204 s.
35. Cieński A. Z dziejów pamiętników w Polsce / A. Cieński. — Opole : UO, 2002. — 221 s.
36. Dubiecki M. Młodzież polska w Uniwersytecie Kijowskim przed rokiem 1863 / Dubiecki M. — Kijów, 1909. — 88 s.
37. Dubiecki M. Na kresach i za kresami / Dubiecki M. — Kijów, 1914. — 210 s.
38. Epstein T. Z piórem i paletą: zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX wieku. — Warszawa: Wydawn.«Neriton»: Instytut Historii PAN, 2005. — 589 s.
39. Iwański August, 1832-1921. Pamiętniki: 1832=1876; Iwański, August, 1881-1939. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968. — 573 s.
40. *Jelowicki A. Moje wspomnienia.* — Warszawa: PAX, 1970 — 439 s.
41. Kamionka-Straszakowa J. Literatura i obyczaj. «Choroba romantyczna» w pamiętnikach i dokumentach I połowy XIX w. / J. Kamionka-Straszakowa // Problemy socjologii literatury. Z dziejów form artystycznych w literaturze polskiej / Pod red. J. Sławińskiego. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971. — 502 s. — S. 269-295.
42. Kraszewski J. I. Wspomnienia z Polesia, Wołynia i Litwy. — Wilno, 1840. — T.1-2.
43. Lubas-Bartoszyńska R. Style wypowiedzi pamiętnikarskiej / R. Lubas-Bartoszyńska. — Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1983. — 224 s.
44. Olizar G. Pamiętniki. 1798 — 1865. / Olizar G. — Lwów, 1892. — 88 c.
45. Pamiętnik Kijowski. — T. 1. — Londyn : Nakładem Koła Kijowian, 1959. — 240 s.
46. Pamiętnik Kijowski. — T. 2. — Londyn : Nakładem Koła Kijowian, 1963. — 272 s.
47. Pamiętnik Kijowski. — T. 3. — Londyn : Nakładem Koła Kijowian, 1966. — 271 s.
48. Pamiętnik Kijowski. — T. 4. — [Londyn, 1980]. — 240 s.
49. Pół wieku pamiętnikarstwa. — [Warszawa]: Ludowa spółdzielnia wydawnicza, [1971]. — 388 s.
50. Rolnik D. Portret szlachty czasów stanisławowskich, epoki kryzysu, odrodzenia i upadku Rzeczypospolitej w pamiętnikach polskich. — Katowice, 2009.
51. Różycki K. Powstanie na Wołyniu, czyli pamiętnik pułku jazdy Wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej polskiej przeciw dyspotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku / K. Różycki. — Bourges: Drukarnia P. Souchois, 1832. — 33 s.
52. Sajkowski A. Nad staropolskimi pamiętnikami / A. Sajkowski. — Poznań : UAM, 1964. — 147 s.
53. Z piśmiennictwa krajowego Różycki K. Pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej 1831 r. / T. W. [T. Wodzicka] // Przegląd Powszechny. — T. 61. — Kraków, 1899. — S. 119-121.
54. Trzynadłowski J. Sztuka słowa i obrazu. Studia teoretycznoliterackie / J. Trzynadłowski. — Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1982. — 527 s.
55. Wspomnienia. (1819 — 1823). Pamiętniki Franciszka Kowalskiego. — Kijów-Warszawa: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1912.
56. Wyjątek z Opisu autentycznego rzezi Humańskiej // Z dziejów Hajdamaczyzny — Część 1. — Warszawa, 1905. — S. 87-103.
57. Zasztowt L. Kresy. 1832-1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej / L. Zasztowt. — Warszawa, 1997. — 456 s.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *Котляр Ю. В.*, д.і.н., проф.; *Сінкевич Є. Г.*, д.і.н., проф.

© Фицик І. Д., 2014
23.11.2014

Дата надходження статті до редколегії